

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тиндик Н.П. Взаємодія і взаємовплив правових систем в сучасних глобалізаційних умовах / Н.П. Тиндик, І.Ю. Хомишин // Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти: матеріали II Всеукраїнського круглого столу / Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 427-432.
2. Найбагатша людина світу – 2013: рейтинг Forbes [назва з екрану] // Електронний ресурс : [Режим доступу] – http://ipress.ua/mainmedia/naybagatshi_lyudy_planety__2013_reytyng_forbes_16565.html.
3. Про схвалення Прогнозу Державного бюджету України на 2013 і 2014 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2012 № 318 // Електронний ресурс : [Режим доступу] – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/318-2012-%D0%BF>.
4. Арутюнов В.Х. Філософія глобальних проблем сучасності: [навч. посіб.] / В.Х. Арутюнов, В.М. Свінцицький – К.: КНЕУ, 2008. – 176 с.
5. Гальчинський А.С. Обраним шляхом. / А.С. Гальчинський – К.: Либідь, 1999.- 220 с.
6. Барліт О. Аксіологічні аспекти громадянського виховання / О. Барліт // Етнічність і влада: міжнародні конфлікти, тероризм і нові загрози глобальній безпеці. Матеріали X міжнародного семінару 12 – 15 травня 2011 р., м. Ялта / За ред. Т. О. Сенюшкіної. – Севастополь : Вебер, 2012. – С.45-49.
7. Войтович Р.В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): [монографія] / Р.В. Войтович; [за заг. ред. В.М. Князева]. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 680 с.

УДК 340.11

Яремчук С. В., к.і.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою

У статті висвітлено питання щодо сучасних підходів до формування інституту відповідальності держави перед особою. Автором зроблена спроба проаналізувати відносини «особа – держава» у сфері реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: права, свободи, особа, громадянин, гарантії, юридична відповідальність, інститут відповідальності.

В статье освещены вопросы относительно современных подходов к формированию института ответственности государства перед личностью. Автором сделана попытка анализа отношений «личность – государство» в сфере реализации прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: права, свободы, личность, гражданин, гарантии, юридическая ответственность, институт ответственности.

The article deals with the modern approaches to the formation of the institution of responsibility of the state to a person. The author made an attempt to analyze the relationship “person - state” in the field of implementation of the rights and freedoms of man and citizen.

Key words: rights, freedoms, person, citizen, guarantees, legal liability, institution of responsibility.

Постановка проблеми. Проблема відповідальності держави перед особою є однією з найменш розроблених в українській юридичній науці. Це пояснюється тим, що за радянських часів поняття відповідальності держави перед людиною видавалось

абсурдом, а сама ідея була ворожою. Сьогодні функціонування інститут відповідальності держави перед особою напряму пов'язане з утвердженням та забезпеченням прав і свобод людини та громадянина, що є головним обов'язком держави.

Виклад основних положень. Питання прав людини є найважливішою проблемою розвитку держави, а їх забезпечення слугує тим критерієм, за яким оцінюється рівень розвитку демократії. Якою б не була держава за своєю природою — права та свободи людини, її взаємодія з державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було б встановити порядок в суспільстві.

У ст. 3 Конституції України підтверджено, що людина є найвищою соціальною цінністю в нашому суспільстві. Однак слід зазначити, що стосовно наших реалій це звучить більше декларативно, ніж реально. Демократичне суспільство сьогодні вимагає не лише декларування певних положень, а й створення дієвих політичних і юридичних механізмів, які дозволяють певною мірою реалізувати особі свої права і свободу [7, с. 176].

Права людини, відмічає П. Рабінович, — це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [9, с. 20].

Важливого характеру у сучасному правовому вимірі набула проблематика, присвячена *інституту відповідальності держави перед особою*, яка безпосередньо пов'язана із забезпеченням та гарантуванням її прав і свобод [3].

Ст. 3 Конституції України прямо зазначає, що *держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави*.

З'ясуємо співвідношення між правами і свободами людини і юридично відповідальності держави перед особою, яка виступає формою реалізації юридичних гарантій держави по забезпеченню конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Перш за все, вимагає певної визначеності у поняттях «права», «свободи», «юридична відповідальність».

Поняття «права», «свободи» відзначаються подібністю і відмінністю. Подібність визначається через їх правову можливість. Відмінність знаходить свій вияв у тому, що права свідчать про можливість людини отримати певні блага, а свобода — про можливість уникнути обмежень з боку держави. Якщо держава закріпила в законі право, то вона бере на себе відповідальність по його забезпеченню. У разі надання суб'єкту свободи держава бере на себе відповідальність його контролювати, щоб особа не змогла використати свою свободу на шкоду іншим особам і самій державі.

Важливо враховувати, що зміст прав людини і громадянина відрізняються один від одного. Права людини випливають із природного права, а права громадянина — із позитивного права. Однак ці дві сторони не повинні протиставлятися одна одній.

Що стосується свободи людини, то тут також потрібно враховувати природно-правову і позитивістську складову, що визначають взаємини держави і особи.

У зв'язку з тим важливою є думка, що еволюція людського суспільства становить собою прогресивний розвиток свободи. Проте категорія соціальної свободи може розглядатися лише у контексті з категорією соціальної відповідальності. Під цим кутом зору вирисовуються складні зв'язки між державою та індивідами, які фіксуються державою в юридичній формі, а саме: прав, свобод, обов'язків і взаємної відповідальності [2].

Формулюючи головний обов'язок держави як утвердження і забезпечення прав і

свобод людини, очевидно, проблему відповідальності держави перед особою необхідно розглядати в контексті відносин «особа - держава». Ці відносини не мають на меті забезпечення для однієї частини суспільства більшого ступеня свободи, ніж для другої. В цьому випадку необхідно говорити про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави.

У демократичній правовій державі взаємовідносини органів влади і громадян щодо свободи особи будуються як паритетні й справедливі. Народ однаково зацікавлений і в свободі окремої особи, і в нормальному функціонуванні органів держави, що забезпечують права і свободи людей [6, с. 8-18].

З політичного погляду відносинами соціальної справедливості, за яких лише можлива свобода особи, можуть бути відносини, за яких свобода прямо залежить від сутності влади, а дійсне народовладдя – від дійсної свободи особи. Без одного немає іншого [8, с. 167].

Одну з основних ознак правової держави – зв'язаність держави правом – слід розуміти так, що права громадян не є дарованими державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними від неї. Тому відносини особи та держави мають розвиватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальний перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином.

Б. Кістяківський писав: «у правовій державі влада має бути організована так, щоб вона не придушувала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом її» [1, с. 212].

На думку Н. Оніщенко, розуміння відносин «особа-держава» можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає на розуміння особи як цілі, держави – як засобу досягнення мети. Його зміст – права належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави, і ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягає у тому, щоб додержуватися цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації. Конкретний зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними.

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає з розуміння держави як мети. Свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Суть полягає у тому, що держава – джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають ряд істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності і можливості [7].

Концептуально можна визначити такі напрямки відповідальності держави перед особою:

- гарантує кожному його права і свободи;
- бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
- надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах;
- не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом [4, с. 16-21];
- не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом;

- гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
- діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень;
- відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем;
- зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень;
- гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Юридична відповідальність визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного впливу, передбачених санкцією правової норми [11, с. 502].

Інститут відповідальності держави перед особою і громадянами на сьогодні включає систему норм, яких неухильно потрібно дотримуватись. Це норми міжнародного права, що містяться в міжнародних конвенціях і документах, які ратифікувала Україна; норми Конституції України, що покладають обов'язки на державу щодо особи, її прав та свобод; норми всіх галузей права, які передбачають відповідальність держави в особі її органів і посадових осіб перед громадянами.

На нашу думку у правовій державі юридична відповідальність повинна застосовуватись не тільки до приватних осіб, а й до публічних суб'єктів права.

Поняття публічного суб'єкта права в українському праві наприклад пов'язане з такими категоріями як «нація», «народ», «населення», «державна», «публічна влада». Основним суб'єктом українського права є держава, яка володіє певними правами і обов'язками стосовно її громадян та приватних осіб. Тому у сфері юридичної відповідальності публічність повинна проявити себе через повноваження держави як певного суб'єкта, який наділений сукупністю прав та обов'язків.

В той же час, держава як суб'єкт права має певну специфіку – вона не виступає правовим суб'єктом у внутрішньодержавних правовідносинах і реалізувати свої права і обов'язки може тільки за допомогою спеціально створених публічних органів. Отже, в поняття «публічний суб'єкт», окрім держави, входить коло державних органів і посадових осіб, які створюються особливим чином, і які наділені окремими державними повноваженнями. Такі правові суб'єкти вступають у правовідносини від імені держави і виконують обов'язки, що належать державі. Отже, у правовідносинах відповідальності державний орган чи державний службовець як публічний суб'єкт виступає від імені держави. Враховуючи, що переважно правовідносини у сфері державного управління забезпечуються участю виконавчих (адміністративних) органів державної влади, саме їх дія буде підставою для юридичної відповідальності держави перед приватною особою.

Однак, у правовій науці в останні часи вирішується питання про юридичне оформлення виду та процедури юридичної відповідальності держави таким чином, щоб у правовідносинах відповідальності суб'єктом відповідальності виступала не певна посадова особа, яка допустила правопорушення, а сама держава.

У більшості випадків, коли йдеться про відповідальність держави перед народом, то головним чином мається на увазі відповідальність державного органу чи посадової

особи, форми її прояву та межі. Без сумніву, тут мова іде про відповідальність держави у вузькому значенні. За змістом такий вид відповідальності замінений на внутрішньо організаційні відносини, що існують всередині органів влади, і не поширюються на відносини між державою і приватною особою.

Співставляти ці два види відповідальності не варто з таких причин: по-перше, мова іде про різний зміст відповідальності; по-друге, держава виступає суб'єктом відповідальності лише в конкретних правовідносинах; по-третє, державний орган чи посадовець несе відповідальність безпосередньо перед державою, а не перед особою; по-четверте, державні органи і посадовці як публічні суб'єкти права у правовідносинах відповідальності перед державою втрачають свою публічність і виступають як особи, що допустили правопорушення. У цьому випадку держава несе відповідальність за «третіх осіб».

Питання про винуватість державних органів і посадових осіб не повинно бути пов'язане з юридичною відповідальністю держави. Воно входить до змісту різних видів юридичної відповідальності. Наприклад, якщо мова іде про суб'єктів конституційного правопорушення, то тут настає конституційна відповідальність посадових осіб перед державою, а не перед приватною особою. За відсутності вини державних органів чи посадових осіб, питання про їх юридичну відповідальність не виникає. Тому тут важливо не застосовувати поняття юридичної відповідальності держави перед особою.

Очевидним є той факт, що зміст юридичної відповідальності держави повинен стати видом правовідносин між державою, з одного боку, і приватною особою, права якої порушені, - з іншого. При цьому державу повинні представляти відповідний (спеціальний) державний орган чи посадова особа.

На нашу думку, щоб усунути суттєву прогалину в дослідженні проблеми юридичної відповідальності держави, необхідно таке правове регулювання здійснювати на основі законодавчого акту, шляхом ухвалення спеціальної конституційної норми, в якій будуть передбачені певні процедури і механізми залучення держави до відповідальності відповідно до норм законодавства.

Потрібно визнати, що далеко не точним є отожднення двох поняття — юридичної відповідальності держави перед особою і відповідальності державних органів чи посадових осіб. Однак на сьогодні, за відсутності необхідної законодавчої бази, яка б регулювала дане питання, є необхідність визначити як протиправне діяння держави, якщо порушення прав особи здійснюється посадовою особою, адже сама держава формує свій апарат управління, підбирає його кадровий склад, тощо. Як стверджує європейська практика, у сучасних державах відсутній такий поділ відповідальності, а позов пред'являється не чиновникові, а державі.

В українських реаліях формування інституту юридичної відповідальності держави перед громадянином вимагає створення ефективного впливу на якісну сторону діяльності державного апарату у сфері дотримання прав і свобод людини. Це буде засвідчувати про публічний характер влади, її підзвітність суспільству.

Специфіка юридичної відповідальності держави перед особою полягає у тому, що захист і охорону прав і свобод людини та громадянина вона забезпечує шляхом *гарантування* виконанням органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам. А крім того, вона також виконує функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою правового статусу людини і громадянина» [10, с. 250].

Розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина пов'язують із суб'єктивним правом, а саме його забезпечення, гарантування і здійснення. На думку А. Олійника

«забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини та громадянина в Україні — це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорони та захисту суб'єктивних свобод від правопорушень, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів» [5, с. 153].

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина, через які реалізує себе юридична відповідальність, — це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав і свобод шляхом регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту.

Як відзначають П. Рабінович і М. Хавронюк, «гарантії реалізації конституційного права і свобод людини та громадянина — це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина» [10, с. 246].

Зазначені гарантії складають відповідну систему і у сукупності забезпечують систему прав і свобод людини та громадянина. Усі можливі гарантії забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина прийнято поділяти на загально-соціальні (загальні) та власне правові юридичні (спеціальні).

Залежно від рівня юридичного статусу правових гарантій розглядають міжнародно-правові і національні гарантії (конституційні і галузеві).

Міжнародно-правові гарантії обумовлені міжнародними договорами, обов'язковими для України. Так, відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод держава повинна не лише мати законодавство, яке найбільш повною мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всіх необхідних заходів для того, щоб воно реально діяло, а не лише лишалось на декларативному рівні.

Конституційні гарантії «складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, у яких визначені повноваження органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав і свобод людини та громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав» [10, с. 250].

Однією з ланок юридичної відповідальності держави перед особою та гарантією реалізації прав і свобод людини та громадянина є кримінальна відповідальність посадових та службових осіб. Це стосується передусім сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, при їх здійсненні громадяни не мають пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідальних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними фактичним невизнанням чи ігноруванням того чи іншого права людини і громадянина, або незаконним обмеженням цього права, або порушенням процедури його обмеження тощо [10, с. 281].

Питання про відповідальність держави перед особою потрібно розглядати, враховуючи їх взаємозв'язок, *взаємодію*, оскільки це двосторонні відносини, а не односторонні, де завжди повинен бути взаємовплив одна на одну. Цей вплив може бути не рівнозначним, суперечливим, але такі відносини мають бути. «Однією з ознак правової держави є взаємна відповідальність держави і особи. У правовому суспільстві

громадянин повинен володіти такою ж можливістю примусу посадовців до точного виконання правових норм, якою володіють посадовці стосовно громадян» [12, с. 195].

Відносини особи і держави в соціальній правовій державі будуються на встановленні такого балансу, за якого:

а) особа мала б можливість безперешкодно розвивати свої здібності, задовольняти права, свободи і законні інтереси;

б) держава одержувала б визнання і підтримку своєї діяльності з боку особи, яка виконує свої обов'язки і несе відповідальність за їх невиконання.

Висновки. Відстежити і продемонструвати відповідальність держави перед особою, бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян насправді досить важко. Такий стан породжує в цих правових суб'єктів відчуття безкарності, всюдозволеності в окремих державних чиновників чи в самої держави.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Тому завдання українського суспільства – створити ці механізми. Також слід враховувати, що незнання закону громадянином створює умови для держави усунутись від відповідальності. Як стверджує досвід, об'єктивно держава завжди не зацікавлена в здійсненні механізму власної відповідальності. Цілком очевидно, що відповідальність держави може настати передусім там, де є можливість у громадян контролювати дії влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альчук М. П. Філософія права Богдана Кістяківського: моногр. / Альчук М. П. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 300 с.
2. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: моногр. / О. В. Гришук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
3. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: моногр. / За заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.
4. Ладиченко В. В. Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості / В. В. Ладиченко // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 16-21.
5. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: моногр. / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
6. Оніщенко Н. М. Деякі підходи до вивчення комунікативних властивостей права / Н. М. Оніщенко // Комунікація. Науково-практичний збірник. – 2013. – №3. – С. 8-18.
7. Оніщенко Н. М. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності) / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2013. – №9. – С. 176-193.
8. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 606 с.
9. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. М. Рабінович // Право України. – 2010. – №2. – С. 18-23.
10. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 461 с.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / Відп. ред. О. Зайчук, наук. ред.. Н. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 502 с.
12. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягтян. – Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. – 295 с.